

महात्मा फुले यांच्या आर्थिक सुधारणावादाचा महाराष्ट्रावरील प्रभाव

प्रा. ए. बी. महाजन

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, नवापूर जि.नंदुरबार-४२५४१८

प्रा. डॉ. श्रीमती शुभदा ठाकरे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, विद्यावर्धिनी सभेचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे.

प्रस्थावना :-

स्वातंत्र्योत्तर भारतात २६ जानेवारी १९५० पासून संविधानानुसार संघराज्य शासन पद्धती स्थापन करण्यात आली. त्यानंतर १९५६ च्या राज्य पुनर्रचना कायद्यानुसार काही नवीन घटकराज्य निर्मिती करण्यात आली. मात्र मराठी भाषिकांना संयुक्त महाराष्ट्रासाठी आंदोलन करावे लागले. अखेरीस १ मे १९६० रोजी मराठी भाषिकांचे महाराष्ट्र राज्य स्थापन झाले. गेल्या ५६ वर्षात पुरोगामी महाराष्ट्राने राजकीय आणि आर्थिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात प्रगती साधली आहे. त्यात महाराष्ट्र शासनाच्या नवीन व पुरोगामी धोरणाने भरच पडली आहे. ती शासनाची धोरणे नवीन वाटत असली, तरी त्या बाबतचा विचार महाराष्ट्रात होवून गेलेल्या सुधारकांनी खूप आधीच केला होता.

स्वातंत्र्यापूर्वी महाराष्ट्रात अनेक संत, महंत, तत्वज्ञ, सुधारक आणि विचारवंत होवून गेलेत. त्यांनी जनहितासाठी उदार व व्यापक दृष्टीने कार्य केले. असेच एक महान कृतिशील समाजसुधारक १९व्या शतकात होवून गेलेत, ते म्हणजे महात्मा जोतीराव फुले हे होत. महात्मा फुले यांचे व्यक्तिमत्त्व आणि विचार हे परिपक्व, प्रयोगशील आणि विकसनशील असे होते. मुलगामी समाज परिवर्तनाशिवाय आपल्या देशातील शेतकरी, शेतमजूर, कष्टकरी, शूद्रातिशूद्र अशा बहुजन समाजाच्या समस्या सुटणार नाही, याची कल्पना महात्मा फुले यांना होती. त्यामुळे बहुजन समाजाचे प्रश्न, समस्या सोडविण्यासाठी तसेच त्यांच्या उध्दारासाठी महात्मा फुलेंनी आपले संपूर्ण जीवनभर कार्य केले. स्त्रियांना आणि शूद्रातिशूद्रांना गुलामगिरीतून मुक्त करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. त्यांचे अज्ञान घालविण्यासाठी सक्तीने शिक्षण देण्याचा व घेण्याचा आग्रह धरला. महात्मा जोतीराव फुले हे जसे कृतिशील समाजसुधारक होते, तसेच ते समाजाचा आणि देशाचा आर्थिक विचार मांडणारे एक आर्थिक विचारवंतही होते. महात्मा फुले हे बहुजन समाजाचा सर्वांगीण कल्याण साधू इच्छिणारे पहिले मराठी भारतीय सुधारक होत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यांना आपले गुरु मानले होते. तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महात्मा फुले यांचे विचार आणि कार्य समाजात रूजविण्याचे कार्य प्रभावीपणे पार पाडले. महात्मा फुले यांनी १९ व्या शतकात मांडलेले विचार आणि केलेल्या कार्याचा प्रभाव २१ व्या शतकातील महाराष्ट्रावर पडलेला दिसून येतो. आजही महाराष्ट्रातील शेतीव्यवसाय, उद्योगधंदे, रोजगार, पाणीपुरवठा, इ. याबाबत निर्माण झालेली आर्थिक संकटे व समस्या सोडविण्याच्या उपाययोजना महात्मा फुल्यांच्या विचार व कार्यात शोधण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

उद्देश :-

महाराष्ट्र हे शेती प्रधान राज्य असून महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्थाही शेतीवरच अवलंबून आहे. महाराष्ट्र शासन शेतकरी, शेतमजूर व श्रमिकांच्या आर्थिक विकासासाठी विविध कल्याणकारी योजना राबवित असते. त्या कल्याणकारी योजना तयार करण्यासाठी धोरण निश्चित करावे लागते आणि त्या धोरणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी शासनाला निर्णय घ्यावे लागतात. स्वातंत्र्योत्तर भारतात केंद्र सरकार तसेच विविध राज्य सरकारांनी निर्णय घेवून त्याची अंमलबजावणी केली आहे आणि करीत आहे. त्याच प्रमाणे महाराष्ट्र शासनही निर्णय घेवून धोरणे राबवित आहे. यासाठी महात्मा फुले यांचे आर्थिक विचार शासनाला मार्गदर्शक ठरत आहेत. त्यांची आर्थिक विचारसरणी धोरण निर्मितीसाठी अथवा निर्णय घेण्यासाठी उपयुक्त आहे. तसेच आधुनिक काळात महात्मा फुले यांच्या विचारांशी निगडित ज्या आर्थिक सुधारणा झाल्या आहेत, म्हणजेच महात्मा जोतीराव फुले यांच्या आर्थिक सुधारणावादाचा महाराष्ट्र शासनाच्या धोरणावर प्रभाव पडला आहे, याचा अभ्यास थोडक्यात करण्याचा उद्देश आहे. त्यासाठी पुढील उपकल्पना निश्चित केल्या आहेत.

उपकल्पना :-

'महात्मा फुले यांच्या आर्थिक सुधारणावादाचा महाराष्ट्रावरील प्रभाव' या विषयासंदर्भात अध्ययनासाठी उद्देश निश्चित करून संशोधन एका विशिष्ट दिशेने होण्यासाठी काही उपकल्पना किंवा गे हितके लक्षात घेतली, ती पुढील प्रमाणे...

१. महात्मा फुले कालीन शेतकऱ्यांची सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती अतिशय दयनीय होती.
२. महात्मा फुले यांनी शेती उत्पादन वाढविण्यासाठी बागायत व व्यापारी शेतीवर भर दिला.
३. महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी जोडधंदा करण्याचे उपाय सुचविले.
४. महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था ही कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था आहे.

५. आर्थिक विकासासाठी महाराष्ट्र शासनाने शेती विषयक धोरणे व योजना तयार केल्या आहेत.
६. वाढती लोकसंख्या हा आर्थिक विकासावर परिणाम करणारा घटक आहे.

फुले कालिन परिस्थिती :-

महात्मा फुले यांनी समाजातील शेतकरी, कष्टकरी, शूद्रातिशूद्र यांचे दैन्यदारिद्र्य आणि हलाखीचे जीवन अगदी जवळून पाहिलेले होते. त्यामुळेच त्यांनी समाजातील शेतकरी, कष्टकरी, शूद्रातिशूद्र वर्गाच्या आर्थिक प्रश्नांचा पाठपुरावा केला होता. महात्मा फुले यांचे आर्थिक विचार हे त्यांच्या सामाजिक कार्यातून व प्रत्यक्ष अनुभवातून स्फुरलेले होते. "शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा, त्यांचे दारिद्र्य आणि त्यांच्यावर होणारे अन्याय" हे प्रामुख्याने महात्मा फुले यांच्या आर्थिक विचारांचे प्रमुख अंग होते. त्यांनी आपल्या आर्थिक दूरावस्थेची कारणमिमांसा करून कर्जबाजारीपणा, दारिद्र्य व अन्याय दूर करण्याचे उपाय सुचविलेले आहेत.

प्राचीन काळापासून महाराष्ट्रात झालेल्या आर्थिक घडामोडींमुळे शूद्रातिशूद्र लोक वेगवेगळ्या स्तरात, वर्गात, वर्णात व जातीत विभागले गेले, असे महात्मा फुले यांचे मत होते. त्यामुळे एका बाजूला राजेराजवाडे व संस्थानिक आणि ऐषआरामी जीवन जगणारे उच्चवर्ग तर दुसऱ्या बाजूस बहिष्कृत असा अस्पृश्य, शूद्रातिशूद्र व सर्वसामान्य शेतकऱ्यांचा, कष्टकऱ्यांचा वर्ग निर्माण झाला. असा हा वर्गभेद, जातीभेद केवळ निसर्ग निर्मित नसून तो मानव निर्मित आहे, असे सांगून समाजात विखुरलेल्या अज्ञान व दारिद्र्य हे समाजविघटन प्रवृत्तीतून निर्माण झालेला आहे. असा ठाम विश्वास महात्मा फुले यांचा होता. त्यांनी कनिष्ठ वर्गाच्या, शेतकऱ्यांच्या दीनवाण्या परिस्थितीचे सांगोपांग वर्णन आपल्या साहित्यात केले आहे. शेतकऱ्यांच्या या दीनवाण्या परिस्थितीचे प्रमुख व अतिमहत्वाचे कारण म्हणजे शेतीवरील वाढत्या लोकसंख्येचा भार होय. हे महात्मा जोतीराव फुलेंनी सुरुवातीलाच ओळखले होते. ह्या वाढत्या लोकसंख्येच्या शेतीवरील भाराच्या कारणांचे आर्थिक विश्लेषणही महात्मा फुले यांनी केलेले आहे.

महात्मा फुले यांचा सुधारणावाद आणि शासनाचे आधुनिक उपाय :-

महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था ही शेतीवर आधारीत असल्यामुळे शेती व्यवसायात विकास झाल्याशिवाय येथील शेतकरी, कष्टकरी, शूद्रातिशूद्र यांचे दैन्यदारिद्र्य आणि हलाखीचे जीवन संपुष्टात येणार नाही, असे महात्मा फुले यांना वाटत होते. त्यासाठी त्यांनी आर्थिक आधुनिक पुरोगामी सुधारणावादी विचार मांडले आणि त्याप्रमाणे स्वातंत्र्योत्तर काळात महाराष्ट्र शासनाने काही उपाय योजले, ते पुढीलप्रमाणे आहेत.

बागायती शेती :-

तत्कालीन शेती ही निसर्गाच्या पाण्यावर अवलंबून होती, त्यामुळे वर्षातून एकच पीक आणि ते ही नैसर्गिक पावसाच्या भरवशावर घेतले जात असे, त्यामुळे शेतकरी दैन्यदारिद्र्यात जीवन जगत होता. म्हणून शेतीतून दुबार, तिबार पीके व नगदी पीके घेता यावीत, यासाठी शेती बागायत करण्यावर महात्मा फुले यांनी भर दिला.

महात्मा फुले यांनी शेती सुधारणांच्या उपायांपैकी पाणीपुरवठ्याला प्रथम क्रमांक दिला होता. त्यासाठी सरकारने ताली वजा बंधारे बांधावीत, लहान-मोठी धरणे बांधावीत, ग्रामीण भागातील शेतीची पाहणी करून जेथे पाण्याचे झरे सापडतील, तेथे जर शेतकऱ्यांनी सरकारच्या मदतीशिवाय विहिरी खोदल्या, तर त्यांना बक्षिसे देण्याचा उपक्रम सरकारने सुरू करावा. नदी, नाले व तलाव यात साचलेला गाळ शेतकऱ्यांना शेतात टाकण्यासाठी फुकट नेवू द्यावा, जेणेकरून शेतीची सुपीकता वाढून त्यांच्या उत्पन्नात वाढ होईल. सध्याच्या काळात याच धोरणाचा महाराष्ट्र शासनाने अवलंब केलेला असून जलयुक्त शिवार सारख्या योजना राबविण्यात येत आहे. तसेच सध्याच्या दुष्काळी कामाद्वारे नदी, नाले व तलाव यात साचलेला गाळ काढण्यात येत असून तो शेतकऱ्यांना शेतात टाकण्यासाठी फुकट नेवू दिला जात आहे.

जनावरांची सुधारीत पैदास :-

महात्मा फुले यांनी जनावरांच्या सुधारीत पैदासीलाही महत्त्व दिले आहे. शेतकऱ्यास जोपर्यंत तंत्रविद्येचे ज्ञान होत नाही, यंत्राच्या सहाय्याने शेतीची मशागत करण्याचे ज्ञान त्यांना अवगत होत नाही, तोपर्यंत शेती कामासाठी गोवंश, बैलांचा वापर करावा लागेल, ही बाब लक्षात घेवून सरकारने गोहत्या कायद्याने बंद करावी, असे मत महात्मा फुले यांनी मांडले. महात्मा फुले यांनी पाळीव प्राण्यांची सामाजिक उपयुक्तता लक्षात घेतली होती. तसेच जनावरांच्या मलमुत्रापासून शेतीस उपयुक्त असे खत मिळते. त्यामुळे सरकारने जनावरांच्या सुधारीत पैदासाकडे लक्ष द्यावे. त्यांच्यासाठी जंगले राखून ठेवावीत, परदेशातून शेळी-मेंढीचे नवनवीन बेणी खरेदी करून आणावीत. जेणेकरून जनावरांच्या संख्येत वाढ होवून शेतकऱ्यांचा फायदा होईल, असे महात्मा फुले यांचे मत होते. थोडक्यात शेती पुरक व्यवसाय करण्याचा सल्ला महात्मा फुले यांनी दिला होता.

आधुनिक महाराष्ट्र शासनाने कायदा करून बैल, गोवंश वाढीसाठी गोहत्या बंदी केली आहे. तसेच शेळी-मेंढी पालन, सुधारीत व संकरीत गायी, म्हैशी पालन, कोंबडीपालन, इ. व्यवसायाला शासनाने प्रोत्साहन दिले व मांस आणि दुग्ध व्यवसायासाठी जनावरांच्या सुधारीत व संकरीत पैदासीला प्राधान्य दिले जात असून अशा व्यवसायासाठी शासनाकडून अर्थसहाय्यही उपलब्ध करून दिले जात आहे.

शेतीमालाची प्रदर्शने व शेती शिक्षण :-

शेतीच्या उत्पादनात जर वाढ करावयाची असेल, तर शासनाने दरवर्षी जागोजागी (ग्रामीण भागात) शेती विषयक प्रदर्शने भरवावीत, शेती कामाच्या परीक्षा घ्याव्यात, त्यात जे शेतकरी विशेष नैपुण्य दाखवतील, त्यांना योग्य बक्षिसे द्यावीत. शेतकऱ्यांच्या मुलांना शेतीविषयी शिक्षण द्यावे, त्याला परदेशात शिक्षणासाठी पाठविण्याची व्यवस्था सरकारने करावी, असे मत महात्मा फुले यांनी मांडले होते. तसेच शेती मालाला उत्पादन खर्चावर आधारीत बाजारभाव मिळाला पाहिजे, असेही त्यांनी स्पष्ट केले होते.

आधुनिक महाराष्ट्र शासनाने कायदा करून कृषी विद्यापीठे व महाविद्यालयांची स्थापना केली असून शेतकऱ्यांच्या मुलांना प्रवेशासाठी प्राधान्य दिले जात आहे. तसेच दरवर्षी शेती उत्पादन विषयक प्रदर्शने भरविले जात असून शेतमालाचे भाव शासन निश्चित करू लागले आहे. मात्र अजूनही शेती मालाला उत्पादन खर्चावर आधारीत बाजारभाव मिळत नाही, त्यामुळे शेती व्यवसाय आधुनिक काळातही परवडत नाही.

कर्ज पुरवठा :-

पाणी पुरवठा, जनावरांची पैदास व शेती शिक्षणा इतकाच महत्वाचा उपाय म्हणजे शासनाने शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करण्यासाठी व सावकाराला पर्याय म्हणून स्वतंत्र शेतकी बँक काढण्याची कल्पना मांडण्यात आली होती. परंतु ही शेतकी बँक काढण्याची कल्पना महात्मा फुले यांना पसंत नव्हती. या बाबत त्यांचे म्हणणे होते की, जोपर्यंत कर्जाचा बोजा कमी होत नाही. तोपर्यंत बँका यशस्वी होणार नाहीत. तर सरकारने सावकारांचा प्रचंड व्याजी व्यवसाय, पोलीस, न्याय व्यवस्था, महसूल, शिक्षण यावरील खर्चात कपात करून जो पैसा शासनाच्या हातात राहील, तो शेतीच्या कामासाठी वापरावा जेणे करून शेतकऱ्यांच्या कर्जाचा बोजा कमी होईल. असे त्यांनी सांगितलेले होते.

आधुनिक काळात सावकारी व्यवसायावर निर्बंध घालून शेतकऱ्यांना कर्ज पुरवठा करण्यासाठी शासनाने शेती सहकारी बँका व पतसंस्था स्थापन केल्या आहेत. परंतु त्या महात्मा फुल्यांनी सांगितल्याप्रमाणे कर्ज पुरवठा करण्यात अपयशी ठरल्या आहेत. त्यामुळे आजही शेतकरी मोठ्या प्रमाणावर कर्जबाजारी आहे व सततच्या कर्जबाजारीपणामुळे आत्महत्येस प्रवृत्त होत आहे. अधूनमधून सरकारी कर्ज माफीही केली जाते, परंतु त्यावर प्रभावी असा उपाय अजूनही शासन काढू शकलेले नाही.

व्यापारी शेती :-

महात्मा फुले यांनी आर्थिक फायद्याची शेती करण्याचे तंत्र शेतकऱ्यांना सांगितले आणि अधिक नफा मिळविण्यासाठी व्यापारी पद्धतीने फायदेशीर शेती करण्याचा सल्लाही दिला. त्यासाठी ते स्वतः ही आपल्या मळ्यात देशी-विदेशी भाजीपाल्याची पिके घेत असत. या पिकांना देशी-विदेशी खते घालून चांगले उत्पादन घेत. आपल्या शेतातील भाजीपाला मुंबईच्या बाजारपेठेतही विक्रीसाठी ते पाठवत, यासाठी त्यांनी एक कंपनीही काढलेली होती. थोडक्यात व्यापारी आणि फायदेशीर शेती करण्याचे तंत्र त्यांनी शेतकऱ्यांना सांगितले होते.

आधुनिक शासनाने शेती फायदेशीर होण्यासाठी विविध तंत्रज्ञान विकसीत केले आहे. त्यामुळे कमी कालावधीत अधिक व भरघोष शेती उत्पादन शेतकरी घेवू लागले आहेत. तसेच त्या मालाच्या विक्रीसाठी देश-विदेशातील बाजार पेठा शासन उपलब्ध करून देत आहे. असे असले तरी ज्या वर्षी शेती उत्पन्न अधिक व भरघोष येते, त्या वेळी उत्पादन खर्च भागेल इतकी ही शेतमालाला किंमत मिळत नाही. परिणामी शेतकरी व शेतमजुरांच्या पदरी निराशाच येते. त्यावर प्रभावी असा मार्ग काढणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय शेतकरी आणि शेतमजुरांची दैन्यावस्था सुटू शकत नाही.

जकात बंदी :-

महात्मा फुले यांच्या मते, शेतकऱ्यांनी शेतात तयार करून आणिलेला एकंदर सर्व भाजीपाला माल शहरात आणते वेळी त्या सर्व मालावर म्युनिसिपाल्टी जकात घेऊन शेतकऱ्यास सर्वोपरी नाडीते. त्यामुळे त्या काळी महात्मा फुले यांनी नगरपालिकेच्या जकातीला विरोध केला होता.

स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातही शेती मालाला शहरी बाजारात आणतांना जकात द्यावी लागत असे, परंतु शेती व्यवसाय परवडण्यासारखा नाही, याचा विचार करूनच महाराष्ट्र शासनाने नगरपालिकेची जकात बंद केलेली आहे. असे असले तरी शेती मालावर विविध कर लावले जातात. तसेच खाजगीकरणातून तयार केलेल्या रस्त्यांच्या नाक्यावर शेतमाल वहातुक करणाऱ्या वाहनाकडून सक्तीने टोळ वसूली केली जात असतो.

आर्थिक फायद्यासाठी शेअर्स :-

महात्मा फुले यांनी शेतीला पुरक असा व्यवसाय करण्याचे ही सुचविले होते. त्यासाठी शेअर्स घेण्याचा सल्ला त्यांनी दिला होता. एका अखंडात शेअर्स काढून चांगला नफा मिळविण्यासाठी योग्य उद्योग व व्यवहार करावा. याविषयी महात्मा फुले लिहतात.

शेअर्स काढून उद्योग काढण ॥ हिशेब ठेवणें ॥ रोजकिर्द ॥ १ ॥

खतावणी सर्व बिनचुक ठेवी ॥ नफातोटा दावी ॥ शोधी त्यास ॥ २ ॥

जामीन देऊन नीतीने वर्तावे ॥ सर्वा वांचवावे ॥ अब्रुमध्ये ॥ ३ ॥

शेअर्स विकुं गेल्या काही नफा व्हावा ।। जगा दाखवावा ।। जोती म्हणे ।। ४ ।।

महाराष्ट्र शासनाने उद्योग व व्यापारासाठी भाग भांडवल जमा करता यावे यासाठी शेअर्स मार्केटींगला विशेष महत्त्व दिले आहे. राज्याचा विकासाचा दर निश्चित केला जावू लागला आहे. यावरून महात्मा फुले यांची दूरदृष्टी स्पष्ट होते.

अर्थसहाय्य किंवा मदतीची व्यवस्था :-

महात्मा फुले यांनी सामाजिक न्यायाचा पुरस्कार केलेला असल्यामुळे समाजातील सर्वच बहूजन वर्गाचा आर्थिक विकास झाला पाहिजे, अशी त्यांची मनोकामना होती. त्यासाठी शासनाने अस्पृश्य, शूद्रातिशूद्र व सर्वसामान्य शेतकरी आणि कष्टकऱ्यांना संकटाच्या काळात आर्थिक मदत केली पाहिजे, असे ही प्रतिपादन केलेले आहे.

महाराष्ट्र शासनाने महात्मा फुले महामंडळाची स्थापना कंपनी कायदा अधिनियम १९५६ अंतर्गत दि. १० जुलै १९७८ रोजी केली असून महाराष्ट्र राज्यातील अनुसूचित जाती व नवबौद्ध लोकांना स्वयंरोजगारासाठी अर्थसहाय्य उपलब्ध करून दिले जात आहे.

अशा अनेक शेती सुधारणा व स्वयंरोजगार उपायांचा पुरस्कार महात्मा फुले यांनी केला. महात्मा फुले यांनी कष्टकरी, शेतकऱ्यांचे प्रश्न समरसपणे समजावून घेवून त्याची सर्वांगीण चिकित्सा केली. भारतातील बहुसंख्य गरीब शेतकऱ्यांच्या हिताचा विचार करून आपण धोरणे आखित आहोत, असा ठाम निर्धार महात्मा फुले यांचा होता. हीच बाब सध्याच्या महाराष्ट्र शासनाला महत्त्वपूर्ण वाटत असून तशी धोरणे आखत आहे. ही समाधानाची बाब वाटते.

१९ व्या शतकातच महात्मा फुले यांनी ओळखले होते की, शेतीवरील वाढत्या भारास केवळ लोकसंख्या वाढ घटक कारणीभूत आहे, ही परिस्थिती आज प्रत्यक्षात दिसून येत आहे. शेती सुधारण्यासाठी ज्याही उपायांचा महात्मा फुले यांनी पाठपुरावा केला होता. ते सर्व आजही प्रचलीत आहेत व त्यात वारंवार सुधारणा, संशोधन होवून नवनवीन योजना शासनाकडून तयार करून अंमलबजावणी केली जात आहे. शेतीच्या उत्पादनात वाढ होण्यासाठी शासन आजही प्रयत्नशील आहे. महाराष्ट्र शासनाने शेती विषयक धोरण पुरोगामी आहे, तरी अजूनही मात्र खेड्यातील शेतकरी हे सावकाराच्या वर्चस्वातून व कर्जबाजारीपणातून पूर्णपणे मुक्त झालेले - नाहीत, तसेच सातत्याने पडणाऱ्या कोरड्या दुष्काळामुळे शेतकऱ्यांची अवस्था अतिशय दयनीय झालेली आहे, ही वास्तविकता आहे. हा वर्ग आर्थिक दृष्टिकोनातून सुखी आणि समाधानी झाला पाहिजे असे महात्मा फुले यांचे मत होते. शेतकरी व शूद्र यांच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व राजकीय मानसिकतेविषयी महात्मा फुले लिहतात की, "..... शुद्रवर्ग मनोमन सुखी आणि समाधानी झाल्यास भावी काळात त्या वर्गाच्या राजनिष्ठेविषयी कोणत्याही प्रकारचे भय बाळगण्याचे सरकारला कारण पडणार नाही." परंतु सद्याच्या लोकशाही पद्धतीने स्थापन झालेल्या शासनालाही शेतकरी वर्ग आपल्या पाठीशी आहे, असे ठामपणे सांगता येत नाही. कारण शेतकऱ्यांची आर्थिक दुरावस्था कमी करण्यात सर्वच लोकप्रतिनिधी अपयशी ठरले आहेत. थोडक्यात बहुजन वर्गाच्या राजनिष्ठेविषयी महात्मा फुले यांनी १९ व्या शतकातच सुतोवाच केले होते. त्या विचार व कृतीचा अजूनही गांभिर्याने पाठपुरावा केला जाताना दिसत नाही.

निष्कर्ष व मूल्यमापन :-

महात्मा फुले यांना आधुनिक कृषी अर्थव्यवस्थेचे द्रष्टे म्हटले तर वावगे होणार नाही. त्यांनी शेतकऱ्यांची दयनीय व कर्जबाजारी अवस्था, त्यांचे अज्ञान, पारंपारिक शेती पद्धतीत नव्या सुधारणा, शेतीसाठी पाणी व्यवस्था, शेतातील पिके, पिक संरक्षण, शेती प्रदर्शने, शेतीमालावरील जकात, जनावरांची निगा, शेतकऱ्यांची नैतिक वर्तणूक, इरिगेशन खाते, धरणे, पाटबंधारे, विहिरी, इत्यादी शेतकरी आणि शेतीबाबत तसेच कामगार, श्रमिक व कष्टकरी यांच्या समस्या, लोकसंख्या वाढ, मिठावरील कर, अयोग्य, कुपोषण, बेरोजगारी, कर्जबाजारीपणा या समस्या दूर करण्याचे उपाय सांगून सुधारणावादी विचारांची मांडणी केली होती. १९ व्या शतकात त्यांना सुचलेले विचार आजही तितकेच महत्वाचे आणि उपयुक्त आहेत. त्यामुळेच महाराष्ट्र शासनाने गेल्या ५६ वर्षांत शेती विषयक अनेक धोरणे महात्मा फुले यांनी सुचविल्याप्रमाणे आखलेली आहेत, तरीही शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा, त्यांचे दारिद्र्य आणि त्यांच्यावरील अन्याय दूर करण्याचे प्रभावी उपाय शासन योजू शकलेले नाही, त्यामुळे आधुनिक काळातही शेतकरी मोठ्या प्रमाणात आत्महत्या करत आहेत.

महात्मा फुले यांनी ग्रामीण भागातील आर्थिक व्यवहारावर बारकाईने लक्ष दिले होते. महात्मा फुले यांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळात केलेले शासन यंत्रणेतील अधिकारी व ग्रामीण सावकार यांच्या परस्पर संबंधाचे वर्णन आजही म्हणजे स्वातंत्र्योत्तर काळातही प्रत्यक्ष वस्तुस्थितीला धरून आहे, असेच आपणास म्हणावे लागेल. शासनाने स्वतः शेती कसणाऱ्या गरीब, शेतकरी, कष्टकरी वर्गासाठी केलेले कायदे केवळ कागदोपत्रीच आहेत. त्यांचे विचार हे आजची परिस्थिती बघता खरोखरच विस्मयकारक आहे. यातून महात्मा फुले यांची अंतर्भेदी व दूरदृष्टी दिसून येते.

महात्मा फुले यांनी शेतकरी, शेतमजूर व कष्टकरी यांचे दैन्यदारिद्र्य वाढण्याची कारणमिमांसाही केली होती, लोकसंख्या वाढ, शेतीवरील वाढत्या लोकसंख्येचा भार, शेतजमीनीचे तुकडीकरण, सावकारांचे वर्चस्व, शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा, शेतकऱ्यांचे शोषण, दुष्काळातही रोखीने व सक्तीने कर आकारणी, शेतीपुरक व्यवसाय/जोडधंद्याचा अभाव, अशा विविध आर्थिक मुलभूत घटकांशी महात्मा फुले यांचे विचार गुंतलेले होते. हे विचार आजही कालबाह्य झालेले नाहीत. याउलट शासनाला नवनवीन धोरणे आखण्यास हे

विचार मार्गदर्शक व प्रेरक ठरत आहेत. त्यांच्या विचारानुसार शासनाने योजना तयार करून प्रभावी अंमलबजावणी केली, तर शेतीचा विकास होवून शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारून देशाची अर्थव्यवस्था अधिक विकसीत होईल, असे वाटते.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. महात्मा फुले समग्र वाङ्मय - संपा श्री. धनंजय कीर, डॉ. स.ग.मालशे, डॉ. य. दि फडके.
२. महात्मा फुले यांची बदनामी - एक सत्यशोधन - श्री. हरी रामचंद्र नरके.
३. प्रभंजन - अनिरुद्ध पुनर्वसू
४. महात्मा फुले - व्यक्तित्व आणि विचार - ग. बा. सरदार.
५. आधुनिक भारत - आचार्य जावडेकर.
६. जोतीराव फुले यांचा सुधारणावाद - प्रा. डॉ. नीळकंठ बोरोडे.
७. लोकराज्य - मासिक